

RELAČNÝ KONCEPT TAKZVANÉHO BEZDOMOVSTVA A ZÁVISLOSŤ NA SOCIÁLNEJ SLUŽBE ÚTULKU PRE „ĽUDÍ BEZ DOMOVA“ ALIAS KONŠTRUKCIA ALTERNATÍVNEHO DOMOVA

Veronika Špírková

Filozofická fakulta UK Praha

The relational concept of homelessness and dependence on a social service of a homeless shelter alias a construction of an alternative home

Abstract: The homelessness is defined differently by various experts. The case study is intended to present homeless people as a class of people without conventional housing, internally based on a relational concept shaped largely by a symphatetic social network that connects these people and offers them a survival adaptation mechanism in a given life situation. Study is based on homeless shelter ethnographic research executed throughout the years 2017–2019 in a position of social worker assistant in Czech Republic. It is a product of engaged anthropology with its role of presenting negatively effecting situations as a way of adjustment to special homeless situation of a person, supported by adequate quotations of homeless people in each chapter. The aim of the study is to describe the so-called dependency on a shelter viewed by the major society and social services within the terms of creating of an essential alternative home.

Keywords: *homelessness; homeless; shelterization; community; home*

Doterajšie teoretické poznatky a praktické skúsenosti odborníkov z radov českých sociálnych antropológov a vlastný 24mesačný terénny výskum v sociálnej službe nízkoprahového denného centra s nocľahárňou (ďalej ako útulok, na základe anglického *homeless shelter*) vo veľkom českom meste z etických dôvodov nemenovanom, dal za vznik textu, ktorý ponúka vymedzenie tzv. bezdomovstva a alternatívny pohľad na tzv. závislosť na sociálnej službe.

Čitateľovi budú v texte postupne predstavené teoretické základy, ktoré inšpirovali daný výskum, a to v rámci súčasných definícií tzv. bezdomovstva, závislosti na sociálnej službe, trialektiky priestorovosti, jeho metodológia a v analýze výskumu bude zoznamený s odpoveďami na nasledovné výskumné otázky:

- a) Čo zohráva hlavnú úlohu vo vymedzovaní triedy tzv. ľudí bez domova?
- b) Prispieva samotný útulok k tvorbe tzv. závislosti na soc. službe?
- c) Môže mať to, čo sa môže navonok javiť ako všetkými stranami neželaná závislosť na službe, svoje zázemie v inom fenoméne, a to vo vytváraní a ochrane alternatívneho domova?

Teoretické východiská

Útulok je, vo svojom východiskovom význame, priestor, kam sa jedinec môže ísť ukryť pred nebezpečenstvom, či miesto, kde sa môžu zhromažďovať ľudia, ktorí nemajú kam inam ísť. Môže byť vymedzený počtom postelí, od niekoľkých až po desiatky či stovky, alebo ponúkanými službami, ktoré sa nemusia zužovať len na dočasné ubytovanie a stravu. (Hurtubise a kol. 2009: 1). V priebehu rokov sa útulky vyvíjali tradične v spojení s prostriedkami poskytovanými náboženskými komunitami. Prvé útulky boli vytvárané v mestách, kde sa zvyšoval príliv ľudí hľadajúcich si prácu a stúpal počet ľudí bez bývania. Takéto dočasné bývanie, ktoré sa budovalo paralelne s inými spôsobmi riešení, ako sú chudobinské štvrte, či tábory, sa však začalo stávať trvalým (Dordick 1996: 373). Vývoj útlukov na konci 19. storočia má súvis s vývojom v ekonomike, s industrializáciou a urbanizáciou. V prvej polovici 20. storočia prišli dve vlny modernizácie útlukov, ktoré vylepšili hygienické a sanitárne zariadenia a definovali misiu útlukov službou, ktorá má napomôcť ich užívateľom reintegrovať sa do spoločnosti (Aranguiz 2005: 181). V povojnovom období boli útulky opätovne ukotvené vo svojej tradičnejšej funkcii núdzového ubytovania a zodpovednosť za adaptáciu osôb späť do spoločnosti prepadla do právomocí verejných služieb. Deinštitucionalizačné politiky určené na udržanie ľudí s mentálnymi a fyzickými

zdravotnými problémami v komunite zmenili skladbu osôb využívajúcich útulky a komunitné služby (Hurtubise – Babin – Grimard 2009: 2). V súčasnosti, keď sa stavajú nové útulky alebo keď sa pôvodné sťahujú, musia často čeliť opozícii lokálnych obyvateľov, či majiteľov nehnuteľností, obchodníkov a „NIMBYstov“ (*Not In My BackYard* – „Nie v mojom dvore“). V deväťdesiatych rokoch sa kritici útulkov stali tvrdšími. Útulky boli vnímané ako súčasť systému, ktorý sa snaží bezdomovcov skryť pred zrakmi verejnosti. Pretože prítomnosť tzv. ľudí bez domova vo verejných priestoroch je považovaná za obťažovanie a hrozbu, vznikli dve stratégie na riešenie tohto problému: navrhovanie týchto priestorov tak, aby boli menej atraktívne pre ľudí bez domova (za pomoci architektúry, *streetscape*), a ovládanie správania tzv. ľudí bez domova prostredníctvom moci a súdnych sporov. Táto snaha zbaviť mestá ľudí považovaných za „nežiadúcich“ povzbudila rozvoj útulkov ako spôsob ochrany obyvateľov od tzv. ľudí bez domova (Johnsen et al. 2005: 790). V danom texte nebudem prihliadať na represívne praktiky voči tzv. ľuďom bez domova, ich užívanie útulku vnímam ako založené na dobrovoľnom výbere. Viac sa o sociálnej službe útulku čitateľ dočíta v ďalších kapitolách.

Súčasná ponímanie takzvaného bezdomovstva

Oficiálne stanoviská danej inštitúcie útulku definujú svojich klientov ako fyzicky sebestačných či pohybovo obmedzených (s asistenciou) dospelých mužov a ženy bez strechy, čo zodpovedá jednému z oddielov definície ETHOS, organizácie FEANTSA (Európska federácia národných združení pracujúcich s bezdomovcami) (2005), ktorej typológiu prijala Európska únia ako jednotnú pre všetky svoje členské štáty. Vychádza z princípu, že ponímaniu domova je možné rozumieť v troch oblastiach, ktorých absencia môže viesť k tak zvanému bezdomovstvu. Domov môže znamenať:

- fyzickú oblasť, a to mať primerané bývanie, ktoré môže osoba a jej rodina užívať výlučne,
- sociálnu oblasť, tzn. mať priestor pre vlastné súkromie s možnosťou sociálnych vzťahov,
- právnu oblasť, ktorá predstavuje mať právny dôvod k užívaniu priestoru.

Z toho vyplývajú štyri formy absencie bývania (zahŕňajúce osoby ohrozené tzv. bezdomovstvom a tzv. bezdomovcov):

- bez strechy: osoby prežívajúce na ulici alebo vo verejne prístupných priestoroch bez možnosti ubytovania, napr. na ulici, pod mostom, v jaskyni,

odstavených vagónoch, stanoch a pod. a osoby, ktoré využívajú nízkoprahové nocľahárne,

- bez bytu: osoby v azylových domoch, v ubytovniach, v domoch na pol cesty, pred prepustením z väzenia, zdravotníckeho zariadenia, detského domova, osoby ohrozené násilím na skrytých adresách, žiadatelia o azyl, seniori a invalidní dôchodcovia dlhodobu ubytovaní v azylovom dome,
- neisté bývanie: osoby prechodne bývajúce u priateľov či príbuzných a osoby v podnájme, ktoré nemajú inú možnosť bývania, osoby bývajúce v byte bez právneho dôvodu, v nezákonne obsadenej budove, v nezákonne obsadenom pozemku (záhradkárske kolónie), osoby, ktoré dostali výpoveď z nájomného bytu, ohrozené vystáňovaním z vlastného bytu, ohrozené domácim násilím/obete,
- nevyhovujúce bývanie: osoby žijúce v mobilnom obydľí, na pracovisku, v záhradných chatkách so súhlasom majiteľa, v provizórnych stavbách či budovách bez kolaudácie, nespôsobilých k obývaniu, osoby v preľudnených bytoch (Špirková 2017: 18).

Táto definícia, spoločne s mnohými inými, nosí v sebe predpoklad, že tak zvaný bez-domov-ec (*home-less person*) je osoba bez domova, ktorým sa však rozumie bývanie ako fyzická štruktúra (Toušek 2013: 18) a nie domov ako miesto subjektívne emocionálne, ktorého lokalizácia a význam sa mení v aktérskom kontexte a ktorého vlastnosti nemožno všeobecne určiť (Toušek 2009: 16). Dôvodom tejto redukcie je normatívny charakter ako pojmu bezdomovec, tak aj všeobecnej predstavy domova a dichotomicky vnímaného vzťahu bezdomovec–domov v spoločenskej ideológii (Vašát 2012: 251). Kým sa vo verejnom diskurze hovorí o domove, ktorý tzv. bez-domov-com chýba, ako o matérii v podobe bývania, u väčšiny spoločnosti sa k nej pridávajú i sféry emocionálne či sociálne atď. V tomto kontexte je pojem tak zvaného bezdomovca pre P. Vašáta (2012: 252) a O. Hejnala (2014: 37) bez zmyslu a má funkciu symbolického násillia, nakoľko si každý človek konštruuje vlastnú predstavu domova, ktorý môže a nemusí byť kompatibilný s konvenciami danej spoločnosti. Preto považujú za adekvátnejší pojem „ľudia bez konvenčného domova“. Pri reflektovaní možnosti existencie ľudí, ktorí obývajú či vlastnia spoločensky adekvátne bývanie, ale absentuje im pocit domova, popr. sa cítia doma na inom mieste, než je ich bydlisko, takisto ako takzvaných bezdomovcov, ktorí sa môžu cítiť doma napr. u rodiny, kde by im bolo umožnené bývať, a napriek tomu tieto priestory z akýchkoľvek subjektívnych dôvodov neobývajú, sa osobne prikláňam k pojmu „ľudia bez konvenčného

bývania“, kde sa opäť vraciam k fyzickej forme ako k vonkajšiemu prejavu individuálnych aspektov života takzvaných ľudí bez domova (Špirková 2017: 19).

P. Holpuch (2009: 114) sa vo svojich prácach vymedzuje voči definíciám sociálnych vied, ktoré chápu takzvaných bezdomovcov ako ľudí, ktorí majú nejaký problém. Spôsob ich života zobrazuje práve naopak ako riešenie ich subjektívne pociťovaných problémov. Okolnosti, za ktorých malo bývanie a práca zmysel, z ich života zmizli. Autor chápe pojem bezdomovec, hovoriac najmä o dlhodobých bezdomovcoch, ktorí prešli takzvaným bodom návratu – pomyselným bodom, v ktorom človek vymieňa inštitucionalizované prostriedky za stigmatizované techniky obživy (ibid.: 112) – ako zastrešujúci pre ideálny typ takéhoto človeka. Vypovedá najmä o vnútorných podmienkach, teda o identite, nakoľko zmena životných stratégií na tie stigmatizované so sebou nesie výrazné zmeny vlastného sebapoňatia (ibid.: 8). Spoločná neľahká sociálna situácia stimuluje medzi tak zvanými ľuďmi bez domova vznik tichého spojenectva, pretože vedia, že ich spôsob života uznávajú jedine iní ľudia bez domova, a svoje tvrdenie podkladá svojou vlastnou skúsenosťou zo svojho skrytého zúčastneného pozorovania v prezlečení:

Na jednu stranu som cítil, že už nie som členom väčšiny spoločnosti, avšak na stranu druhú som začal silno pociťovať blízkosť k ostatným bezdomovcom. Cítil som, že sa na mňa dívajú inak. Stačilo sa na chvíľu niekde zastaviť – na trávniku v parku, či pred stanicou metra – a bezdomovci sa s nami začali sami dávať do reči. Ale inak, než sme boli zvyknutí – tentokrát po nás väčšinou nič nechceli. Dokonca nám občas niečo ponúkali (cigarety, alkohol a raz dokonca marihuanu). Mohli sme bez obáv vstupovať medzi nich, prespávať s nimi. Behom dvoch dní som sa začal cítiť v prítomnosti iných bezdomovcov dobre. Či už sa jednalo o žobrákov, narkomanov, či otrhaných opilcov, v ich prítomnosti som sa necítil nekomfortne. Ich zápach ma síce obťažoval, ale aj ten bol príjemnejší než drobnohlád riadne upravených okoloidúcich. Neprijemné boli naopak návštevy supermarketov. Tam na mňa doliehal neúprosný pocit, že vyčnievam. Veľmi rýchlo som tak pochopil, prečo sa bezdomovci zhlukujú na určitých miestach. Prostá prítomnosť iných bezdomovcov pre mňa bola obrovskou oporou. Ak bolo okolo mňa niekoľko bezdomovcov, nepociťoval som hanbu (Holpuch 2009: 70–71).

Prežívanie zo dňa na deň je spojené s občasnými výpadkami zdrojov obživy, preto je spolupatričnosť, ktorá medzi tzv. ľuďmi bez domova panuje, veľmi pragmatickou záležitosťou. Uvedomujú si, že ich vzájomná pomoc je veľmi

výhodná a hustá sociálna sieť, ktorá ich spojuje, umožňuje efektívnu alokáciu najrôznejších vecí, ktoré ich majitelia, resp. objavitelia nepotrebujú, medzi tých, ktorí ich využijú. Tieto úzke vzájomné väzby poskytujú tzv. ľuďom bez domova i významný zdroj sebaúcty, zmývajúcí stopy stigmatizácie, ktorá na nich dolieha cez dominantnú kultúru. Navzájom sa utvrdzujú v tom, že i oni môžu žiť hodnotný život, aj napriek tomu, že okolitý svet a jeho zrkadlenie v ich vnútrach sa ich snaží presvedčiť o opaku (Holpuch 2009: 75).

Na základe inšpirácie z vyššie spomenutých teórií, definícií, sa v analýze výskumu prikláňam k relačnému prístupu vo vymedzovaní predmetu výskumu. Pre M. Emirbayera (1997: 281) predstavuje otázka, či sociálny svet možno chápať ako skladajúci sa zo statických substancií, alebo z dynamických, rozvíjajúcich sa vzťahov, jednu z najdôležitejších dilém. Podľa neho to nie sú jednotlivé osoby, ale kultúry, národy a skupiny a iné reifikované substancie, ktoré sú zdrojom všetkého jednania a vysvetľujú jeho dynamiku (ibid.: 285). Na základe relačného prístupu sú to teda transakcie a väzby, a nie entity ako spoločnosť či jednotlivec, ktoré by mali predstavovať adekvátnu jednotku sociologickej analýzy (Emirbayer – Goodwin 1996: 365).

Závislosť na službe

Jednou z hlavných zásad daného útulku je, okrem poskytnutia uspokojenia základných potrieb, ako je hygiena, zdravie, šatstvo a strava, i návrat klientov do väčšinovej spoločnosti, neprehľbovanie jeho závislosti na poskytovanej službe a náuka v čo najväčšej miere preberať za seba samého zodpovednosť. Informácie pochádzajú z webových stránok a informačných materiálov útulku (Špirková 2017: 26).

Závislosť na službe útulku pre tak zvaných ľudí bez domova sa pod angl. pojmom *shelterization* objavuje v zahraničnej odbornej literatúre počiatkom deväťdesiatych rokov 20. storočia. Jej konotácie sa rôznia od autora k autorovi vo viacerých vedných disciplínach. Pre V. Arapoglou a K. Gounis je typom inštitucionalizácie špecifickej pre takzvané bezdomovstvo, ktorá odkazuje na dlhotrvajúcu závislosť na režime denných centier a ich príslušných nocľahárňí pre osoby bez prístrešia, ktoré majú tendenciu usádzať sa „v každodennej rutine“ ľudí bez domova ovplyvňujúc ich životné cesty a ciele markantným spôsobom (Arapoglou – Gounis 2015: 140). J. Grunberg a P. Eagle vo svojej publikácii *Shelterization: How the Homeless Adapt to Shelter Living* vnímali túto závislosť ako osobnú, subjektívnu pozíciu prijatia apatie a rezignácie, ktorá tiež zahŕňa

asimiláciu tém útulku, akceptovanie jeho ideálov, hodnôt a podrytú vôľu, či vývin útulkového slovníka (Grunberg – Eagle 1990: 522–524). K. Gounis (1992: 685–691) nenazerá na rozdiel od predošlých autorov na daný jav ako na psychologický stav, ale ako na stav zajatia. Užívateľov útulku nazýva vo svojej práci *The Manufacture of Dependency: Shelterization Revisited* väzňami totálnej inštitúcie pod vplyvom E. Goffmana (Goffman 1961). Paradoxnou označuje situáciu, kedy sú programy útulku, ktorých primárnym účelom by mala byť asistancia v hľadaní adekvátneho ubytovania v spoločnosti a odkázanie na vhodný liečebný či sociálny servis, natoľko zakorenené v danej inštitúcii, že sa stávajú nástrojom rozvíjania a rozšírenia technológie kontroly bezdomovcov. Prístup do útulku je teoreticky dobrovoľný, i keď authority sa všemožne snažia znemožniť pohyb a pobyt bezdomovcov na verejných priestranstvách, čím ich zatlačajú do útulkov, kde sú takisto formálne pravidlá umožňujúce pohyb medzi nimi a spoločnosťou. V opozícii od A. Marcusa rozhodne nepovažuje útulok za priestor reprezentácie sociálnych praktík spojených s domovom, ale spĺňa preňho len jeho materiálnu funkciu. V. Arapoglou a D. Siatitsa spolu s predošlým autorom poukazujú v článku *Revisiting the Concept of Shelterisation: Insights from Athens, Greece* na ďalšie špecifiká tejto závislosti, ktoré zahŕňajú viac než inštitucionálne nastavenia (Arapoglou – Siatitsa 2015: 140–141). Za prvý spúšťač bod závislosti označujú pohotovostne orientovaný systém limitovaných, neadekvátnych či nevhodných zdrojov, o ktoré musia bezdomovci medzi sebou bojovať. Druhým dôvodom pre vznik závislosti od útulku je pre nich celý „bezdomovecký priemysel“, ktorý vyúsťuje do latentného mechanizmu, ktorý donekonečna pripravuje ľudí na reintegráciu napr. v podobe tréningových programov na neexistujúce pracovné pozície, popr. ich odkladá mimo dohľadu verejnosti na „špecializované“ pracoviská. Tretím bodom je orientácia inštitucionálnych reakcií – verejných či súkromných (napr. mimovládnych organizácií), na riešenie bezdomovskej situácie iba prostredníctvom postupnej trajektórie starostlivosti, ktorá sa zameriava na pripravenosť v oblasti bývania a zanedbáva iné možnosti sprostredkovania pomoci.

Shelterization Revisited: Some Methodological Dangers of Institutional Studies of the Homeless od A. Marcusa (Marcus 2003) tvrdí, že dovtedajšia diskusia o závislosti na službe a správaní v útulku je založená na chybnej metóde výskumu danej témy. Nesúhlasí s abstrahovaním útulku od okolitého prostredia, pôsobenie útulku na správanie jeho užívateľov považuje za prehnané a za nesprávnu hodnotí i interpretáciu psychokultúrneho efektu noriem útulku ako dôvodu pretrvávania bezdomovstva (ibid.: 136). Užívateľia útulku, podľa

neho, vstupujú doň nesúc so sebou predsudky, túžby, charakteristiky, ideálne normy správania sa či individuálne deviácie a odchádzajú s takmer rovnakými myšlienkami a správaním, ako prišli (ibid.: 140). Súhlasí, že prostredie ovplyvňuje konanie a pohľad jednotlivých osôb na záležitosti, ktoré ich obklopujú, ale zároveň dodáva, že útulok nie je uzavretou a vedomou komunitou, ale širokospektrálnou inštitúciou, ktorá nekonštruuje životy jeho užívateľov ako napr. psychiatrické liečebne či väzenia. Tvrdí, že v takomto prostredí je jeho opúšťanie zložité až nemožné a ľudia majú ohromnú snahu nájsť si v ňom svoje miesto, pretože za všetkých okolností – sú doma (ibid.: 139). Ďalej tvrdí, že ak je niečo charakteristické pre život v útulku, je to zotieranie rozdielu medzi verejným a súkromným priestorom vynútené zdieľaním miestnosti, v jeho prípade 600 mužmi. Informátori autora v už spomínanej publikácii (ibid.: 39–40) si toto delenie veľmi dobre uvedomovali, priestor mimo útulok vnímali ako priestor, kde budú súdení, či je ich správanie vhodné, alebo nevhodné, zatiaľ čo vo vnútri útulku, ako v polosúkromnom priestore, sa snažili byť čo najsúkromnejší a nechávali prejavovať svoje vlastné ja. Prechodná anonymita útulku umožňuje vznik ilúzie súkromia a možnosti cítiť sa dosť pohodlne na napr. spánok medzi 600 neznámymi ľuďmi. Čo spôsobovalo, že život vo vnútri útulku pôsobil inak, než ten vonkajší je, že zvláštne či deviantné správanie, ktoré sa prejavovalo, je zvyčajne rezervované pre priestor domáci, rodinný – obyčajne bádateľom neprístupný. Muži v útulku vyjadrili súhlas, že je niečo šialené na tom uspokojovať svoje osobné potreby v priestore, ktorý je tak verejný ako napríklad podlaha útulku. Avšak takisto uznávajú, že požiadavky verejnej sebareprezentácie sú len ťažko udržateľné, ba je ich až nemožné trvalo dodržiavať bez ventilácie súkromných potrieb. Napriek tomu, že boli nútení byť svedkami fetišov, ktoré boli iné od ich vlastných, a konania, ktoré im bolo nepríjemné až nechutné, vyskytovala sa v útulku férová miera odpustenia a flexibility od užívateľov, ktorí chápali, že na prežitie v útulku je nutné cítiť sa pohodlne.

Text, ktorý ma čitateľ v rukách, nahliada na základe vyššie uvedeného na útulok nie ako na miesto, ktoré psychokultúrne ovplyvňuje svojich užívateľov, ale práve ako na miesto, ktorému sú pripisované významy a ktoré je pre stabilných užívateľov esenciálne. Samozrejme neopomína ani vplyv štrukturálnych charakteristík útulku na reprodukciu svojej klientely (Špirková 2017: 48).

Trialektika priestorovosti

Sociálne vzťahy a sociálne konanie sú vždy symbolicky, fyzicky i sociálne zakotvené v priestore. Takzvané bezdomovstvo, rovnako ako i iné fenomény, musí byť skúmané vo vzťahu k priestorovej štruktúre, nakoľko kultúra je vždy priestorová (Toušek 2013: 116). Neodlúčiteľnou súčasťou výskumu sociálnej služby útulku pre tzv. ľudí bez domova je teda antropológia priestoru. Môžeme ňou rozumieť kultúrne čítanie tzv. rituálov priestorovej organizácie (Sibley 1995: 72), ktoré je nutné k pochopeniu a nasledovnému nastaveniu poskytovaných služieb. V nasledujúcich riadkoch niekoľko spôsobov čítaní predstavím. „Tradičné“ binárne poňatie priestorovosti zahŕňa dichotómiu reálneho/predstavovaného, materiálneho/mentálneho i objektívneho/subjektívneho, kde sa miesto na rozdiel od priestoru vyznačuje prítomnosťou sociálneho, či aktérskeho významu (Cresswell 2004: 38). S. Low (2000: 56) v priestore odlišuje jeho konštrukciu, ktorá je symbolickým, obrazovým, pamäťovým, zažívaným a konkrétnym sociálnym využitím priestoru; a jeho produkciu, ktorá spojuje ekonomické, ideologické, sociopolitické a technologické faktory a vytvára urbánny priestor ako materiálne prostredie. J. Agnew (1987, cit. in Cresswell 2004: 7–8) zas opisuje trialekticky miesto. Podstatná je jeho poloha (*location*), dejisko (*locale*) a význam miesta (*sense of place*). To, ako berieme miesto v úvahu, odpovedá často polohe určitej entity, jej vzťahu s ostatnými entitami – bodmi v priestore. Miesto je považované za dejisko, pretože sa v ňom odohráva sociálny život a hrajú v ňom svoju rolu každodenné vzájomné vzťahy. Významom miesta rozumieme subjektívnej emočnej väzbe ľudí k danému bodu v priestore (Vavra 2010: 464–468). Všetky tri znaky miesta sú pre výklad relevantné. Je podstatné, kde sa miesto nachádza, čo sa v ňom deje a aký význam mu je udeľovaný, popr. akú má subjektívnu väzbu k nemu jednotlivec ako člen napr. skupiny ľudí bez domova. Je dôležité zdôrazniť, že táto väzba nemusí byť vo výsledku len pozitívna, ale môže slúžiť aj ako nástroj priestorovej exklúzie voči individuám, ktoré do daného miesta nepatria. Zažívanie priestoru je vždy sociálne konštruované (Hejnal 2013: 247). Napriek tomu, aká dôležitá je lokalita vo vzťahu k miestu, v danom texte je opomenutá, nakoľko jej priblíženie by mohlo byť ohrozením ako pre anonymitu inštitúcie sociálnej služby, tak i pre jej klientov.

Ďalším dielom k teórii priestoru prispieva H. Lefebvre (1991), ktorý poukazuje na tri jeho sféry: reprezentácie priestoru – predstavujúce svet chápaný, a to svet abstrakcie a vedeckej či odbornej konceptualizácie; priestory reprezentácií – ako priestor žitý, priestor každodenných skúseností a priestorové praktiky,

ktoré zahŕňajú predstavy ľudí o svete, o ich každodennosti, ktoré sa podieľajú na štrukturalizácii žitej reality. Z H. Lefebvra vychádza svojou trialektikou i E. Soja, ktorý podľa O. Hejnala (Hejnal 2013: 247) lepšie a zrozumiteľnejšie popisuje jej dimenzie. Podľa E. Soji rozlišujeme: prvý priestor – *Firstspace*, ktorý sa odvoláva k priamo vnímanému svetu skúsenostne merateľných fenoménov; druhý priestor – *Secondspace*, ktorý je spätý s obrazmi a s reprezentáciami priestorovosti, pričom berie v úvahu najmä kognitívne, konceptuálne a symbolické svety, a tretí priestor – *Thirdspace*, ktorý je prekročením a doplnením „tradičného“ dualistického poňatia skutočného a predstavovaného o síce podobný, ale iný – žitý priestor (Soja 1999: 265–266).

Na základe prepojenia modelov trialektivity priestorovosti H. Lefebvra (Lefebvre 1991) a E. Soji (1999) sa bude text ďalej venovať:

- a) reprezentácii priestoru – optikou médií, vedenia, hovorcov útulku;
- b) priestoru reprezentácií – optike klientov, neklientov;
- c) útulku ako žitému priestoru.

Po vzore O. Hejnala vytváram v jednotlivých konceptoch kategórie a navzájom ich usúvzťažňujem (Špirková 2017: 23).

Metodológia

Uplynulých 24 mesiacov intenzívneho terénneho výskumu bolo orientovaných na mapovanie a zblížovanie sa s terénom, na vytváranie vzťahov s respondentami/informátormi, budovanie bezpečnej atmosféry s prisľúbenou anonymitou, a bolo kľúčovým obdobím pre získanie validných dát. Úloha pracovníka v sociálnych službách v útulku s neskorším odhalením výskumných zámerov bola strategicky výhodná z dôvodu vybudovania si dôvery a spoľahlivosti u všetkých zúčastnených strán, ktorá stojí na reálnych základoch. O prácu som sa uchádzala ako študent so záujmom v oblasti bezdomovstva a v aplikovanej antropológii. Svoje bádateľské zámery som pred vedením útulku, kolegami i klientmi tajila a odhalila som ich až po 2 mesiacoch, kedy som sa pravidelne stretávala s pozitívnou odozvou na svoju osobu a výkon práce. Po prosbe o spoluprácu a pomoc vo veci výskumu mi bola bez okolov odpoveďou dobrá vôľa a záujem ako od vedenia, tak i klientov.

Všetci (bádatelia – pozn. autorky) sa pýtajú to isté. Človek na ulici sa naučí postupne nedôverovať. Pokiaľ si nezískate jeho dôveru alebo pokiaľ si vás neoblúbi, nič sa nedozviete. Už je unavený opakovať dookola tie isté veci zo svojho života.

Už o nich nechce hovoriť. A ak sa aj prekoná a odpovedá vám a potom vidí, že to ostalo bez výsledku (bez zmien napr. v útulku – pozn. autorky), zamkne sa. Musí si vás najskôr obľúbiť (M, 40+).

Plný pracovný úväzok v pozícii pracovníka v sociálnych službách zahŕňal trávenie času v útulku v rozmedzí 12 hodín denne, služby denné a služby nočné, tzn. súčasťou výskumu bol celý chod služby vrátane jej otváracích hodín pre klientov, v čase hygienických prestávok, a všetky aktivity s tým spojené.

Etnografický výskum je „charakteristickým znakom kultúrnej antropológie“ (Spradley 1980: 3). Hlavnou metodologickou zásadou je tak zvaný lievikový prístup, vďaka ktorému sa cielene využívajú všetky dostupné dáta (Lupták 2011: 90–91; Burzová 2010: 12; Hejnal 2013: 452). Počnúc vyhľadávaním internetových článkov spojených s konkrétnym útulkom, záznamov rozhlasových či televíznych interview a spravodajských reportáží, skrz pozorovanie diania nielen v interiéri útulku, ale i v jeho okolí, až k rozhovorom s jednotlivými informátormi.

Efektívne pozorovanie znamená, že bádateľ je schopný vnímať veci v čo najväčšom rozsahu v akejkoľvek situácii. To zahŕňa usporiadanie priestoru a ľudí, ako i ich špecifické aktivity a pohyby, interakciu medzi jednotlivcami i výskumníkom, špecifický slovník a verbálnu i neverbálnu komunikáciu (DeWalt – DeWalt 2011: 81). Nezúčastnené pozorovanie bolo vykonávané za prevádzky útulku v jeho priestoroch, kde som skúmala a snažila si zapamätať detaily, ako napríklad zasadací poriadok takzvaných ľudí bez domova, vytváranie skupín medzi sebou, ich komunikáciu, jednanie v konfliktných situáciách, reakcie pri odovzdávaní darov od verejnosti, správanie sa pri výdaji obeda, návšteve zdravotnej sestry či pri vpúšťaní na nocľaháreň. Zúčastnené pozorovanie popri vykonávaní povolania a plnom stave denného centra je len ťažko možné aj z dôvodu, že prítomnosť kohokoľvek z pracovníkov útulku v miestnosti určenej k posedeniu klientov si vždy vyslúžila sústredenie všetkých pohľadov na danú osobu, nakoľko takáto aktivita nebola bežným javom. Preto som sa k nemu uchýlila vo chvíľach svojho mimopracovného času a po vypršaní pracovnej zmluvy. S informátormi som trávila čas pred budovou útulku pri čakaní na jeho otvorenie, počas fajčiarskych chvíľ, pri voľnočasových aktivitách počas hygienických páуз či pri menšej obsadenosti denného centra (Spradley 1980: 60). Terénny výskum, ktorého základom je zúčastnené pozorovanie, je hlavným pilierom kultúrnej antropológie, pretože umožňuje vytváranie vzťahov s informátormi spôsobom, kedy ich prítomnosť bádateľa neruší a dovoľuje mu zber informácií o ich životoch (Bernard 2011: 256).

V začiatkoch práce a výskumu, pri postupnom osmelovaní sa v teréne a pomalom získavaní kontaktov som využívala, rovnako ako každý ne-bádateľ v „bežnom“ živote, neformálne interview, ktoré je charakteristické absenciou kontroly či štruktúry. Výskumník sa snaží zapamätať si konverzácie, ktoré absolvoval v priebehu dňa. Neštruktúrované interview prišlo na rad pri získavaní si dôvery a bližších známostí. Cieľovou úlohou je nasmerovať ľudí, aby hovorili otvorene a tak, ako sú zvyknutí. Môže byť využiteľné i pri výskume citlivých tém. Pološtruktúrované interview som využívala najmä pri stretnutí s jednotlivými klientmi mimo priestory útulku. Táto forma rozhovoru nežiada konkrétne odpovede, ale drží sa svojho scenára a zoznamu tém. Pocit, ktorý som chcela pri interview navodiť, bol záujem o názory a postrehy daného človeka, bezpečie zabezpečené anonymitou a súkromím (Bernard 2011: 156–160). Jednotlivé pološtruktúrované rozhovory s klientmi mali trvanie od dvoch do štyroch hodín.

Vzhľadom k marginalizácii skúmaných aktérov bola pri súkromných interview využitá i metóda vignet, ktorej výhodou je, že poskytuje informátorovi preňho menej osobný a menej ohrozujúci spôsob, ako hovoriť o svojich myšlienkach a pocitoch, a spočíva vo vytvorení krátkeho scenára o hypotetickej situácii, ktorý je prezentovaný informátorovi s cieľom dozvedieť sa jeho hodnoty a názory (Finch, 1987: 105–114). Ďalšou technikou vo výskume odkrývajúcou nielen postoje, skúsenosti a názory účastníkov, ale prenikajúca aj za ne a pozorujúca aj vzájomné reakcie zúčastnených, je metóda focus group. Je založená najmä na skupinovej diskusii moderovanej bádateľom a využíva skupinovú interakciu, aby získala k určitej téme údaje a náhľady participantov, ktoré by mimo skupinu boli ťažšie prístupné (Morgan 2001; Bloor – Wood 2006 in Gregová 2014: 141).

Sú to práve stabilní užívatelia útulku, s ktorými sú vzťahy intenzívnejšie, a preto sú „vhodnejšími kandidátmi, než iní, pretože ich znalosti vlastnej kultúry a schopnosti ich reflexie a v neposlednej rade aj osobné sympatie umožňujú výskumníkovi získať hlbší náhľad a bohatšie dáta“ (Toušek 2012: 53). Musím však reflektovať skúsenosti O. Hejnala a L. Touška, podľa ktorých na výber informátorov, najmä tých kľúčových, nemám dosah. „Nielenže si etnograf svojho kľúčového informátora nevyberá, ale môže to byť presne naopak: (budúci) kľúčový informátor si skôr vyberá etnografa. Dvojnásobne to platí v prípade štúdia ľudí, ktorí sú dominantnou/majoritnou spoločnosťou marginalizovaní, stigmatizovaní alebo kriminalizovaní. Tí sú totiž spravidla k ľuďom mimo vlastnú skupinu krajne nedôverčiví“ (Hejnal 2012: 3). S kľúčovým informátorom viaže výskumníka silné až kamarátske puto a jedinec sa ním stáva v priebehu výskumu na základe vzájomného porozumenia (Toušek 2012: 61).

Do výskumu boli zapojené nasledujúce skupiny informátorov: stabilní klienti útulku využívajúci jeho služby počas celej jeho otváraciej doby, popr. po návrate z brigády; klienti útulku, ktorí v ňom trávajú len minimum času potrebného na uspokojenie svojich potrieb (sprcha, nabratie vody do kanistrov, šatník); bývalí klienti. Výpovede zamestnancov útulku nie sú do daného textu zakomponované z dôvodu názorových rozdielností nerelevantných v danej analýze. Citácie tzv. ľudí bez domova uvádzam so zátvorkou s uvedeným rodom (M – muž, Ž – žena) a približným vekom, všetky v slovenskom jazyku pre jednoduchosť textu, i keď mnohí informátori boli česky hovoriaci nezávisle na českej či slovenskej národnosti.

Výskumná analýza

V ďalších riadkoch sa čitateľ zoznámí s vymedzením triedy takzvaných ľudí bez domova, s prevádzkou útulku, ktorá svojím nastavením prispieva, napriek svojim pro-resocializačným cieľom a dobrej vôli, k udržiavaniu svojej stávajúcej klientely, a zároveň mu bude ponúknutý alternatívny pohľad na službu a funkciu, ktorú spĺňa, optikou takzvaných ľudí bez domova.

Vymedzenie triedy tzv. ľudí bez domova

Daná podkapitola ponúka rámcovanie takzvaných ľudí bez domova na základe relačného princípu, ktorý nasledovne napomáha porozumieť ich správaniu sa v danej životnej situácii a podporuje zmeny sociálnych služieb vedúce k zlepšeniu ich integrácie do majoritnej spoločnosti.

Viete, že neodchádzam až tak rád? Zvykol som si tu, musím povedať. Nemyslím to miesto, ale na tých ľuďoch. Tu môžete byť, kto ste. Na nič sa nehrať a oni vás aj tak berú. Takého, aký ste. (M, 35+)

P. Vašát (2013: 435) popisuje vo svojej štúdií morálny ideál tak zvaných bezdomovcov „byť spolu na jednej lodi“, ktorý je oceňovanou symbolickou hodnotou a znamená rozdeliť sa s ostatnými v prípade získania zdrojov, byť fér a spoľahlivý. Je akýmsi chceným pravidlom morálnej ekonomie, podľa ktorého takzvaní ľudia bez domova jednájú.

Vyberám koše. My o sebe všetci vieme, kto čo potrebuje, či je niekto chorý, a keď sa nájde niečo, čo sa druhému zíde, tak si vždy rozdistribuuujeme. (M, 55+)

Vyhral som dnes 12 tisíc korún, pozri. Ale čosi, nebojím sa, že by mi ich zobrali u vás, veď im ich aj tak rozdáam. (M, 60+)

Táto funkčná rovina je podľa jeho názoru zásadným determinantom formovania samotnej triedy najchudobnejších, ktorej koncept zavádza (Vašát 2012: 277–278). Robí tak podľa konceptu P. Bourdieua (Bourdieu 1998: 20), ktorý triedu považuje za niečo, čo sa má v sociálnom priestore diferenciaciou vytvoriť. P. Vašát (2013: 431, 2014: 58) používa tento koncept, pretože podľa neho zahrňuje ako takzvaných ľudí bez domova, tak i narkomanov, žobrákov a chudobných ľudí, umožňuje možnosť vytvárania vlastného ideálu domova a oproti dominantnej reprezentácii nekategorizuje takzvaných ľudí bez domova do homogénnej skupiny. Je preňho kategóriou chudoby, pre ktorú je charakteristickou špecifická životná prax a stratégia vychádzajúca zo vzájomne blízkeho postavenia v sociálnom priestore a nie prvorodo absencia domova či bývania. Praktikovanie morálnej ekonómie k sebe vo veľkej miere pripútava aktérov rovnakej morálky a praxe, teda rovnakého postavenia v rámci sociálneho priestoru. Je jednak funkčnou adaptáciou na sociálne prostredie a stratégiou prežitia, jednak spôsobom konania, ktorý posilňuje a reprodukuje marginálnu pozíciu.

To sú ľudia z ulice. My sa všetci poznáme. (M, 30+)

Pri braní do úvahy takzvaných ľudí bez domova, ktorí zdieľajú danú strategickú prax i solidárnu sieť s ostatnými, ale pritom sú dostatočne finančne zabezpečení, aby si mohli dovoliť konvenčné bývanie, a napriek tomu ho nemajú (napr. poberajú vysoký starobný/invalidný dôchodok, plat z brigád či čiernej práce), je nemožné ich teda považovať z podstaty veci za chudobných. Tento faktor navodzuje domnienku, že je to práve solidárna sociálna sieť produkovaná absenciou bývania (bez ohľadu na faktory túto absenciu vyvolávajúce), ktorá zohráva hlavnú úlohu vo vymedzovaní triedy, ktorú skúmame.

Tak dobre, aj ja prídem nabudúce ožratý, keď to tu nikto nerieši, dobre dobre. (M, 40)
A kto je opitý? (autorka)
Nie som bonzák. (M, 40)

Podobný scenár v útulku funguje na dennej báze. Zákaz donášania na ostatných klientov vnímam ako jednu z najpodstatnejších morálnych zásad, ktoré na tomto mieste panujú. Bonzák, aj napriek tomu, že môže naďalej navštevovať útulok, je

z kolektívu automaticky vylúčený a stráca tým výhody vyplývajúce z udržiavania sociálnych vzťahov, napríklad: v prípade nutnosti požičiavanie peňazí, kávy, cukru, tabaku atď. Lojalitou si vďaka princípu „ako ja tebe, tak ty mne“ zabezpečujú navzájom prostredie bezpečné a uzavreté voči zamestnancom či vedeniu útulku. Ako je však v citovanom útržku rozhovoru zjavné, poukázať na danú neželanú skutočnosť je v poriadku, kým osoba neukáže priamo prstom alebo nepomenuje konkrétneho jedinca či skupinku. Z tohto usudzujem, že pravidlá musia platiť spravodlivo rovnako pre všetkých, ale najpodstatnejšie je udržať si solidárnu sociálnu sieť (Špirková 2017: 48).

Východiskom pre tzv. ľudí bez domova, ktoré vníma sociálnu sieť ako dôležitý faktor, sa v súčasnosti stáva princíp *Housing first*. Narozdiel od prístupu *Housing ready*, kedy bývanie prichádza na radu až ako posledné potom, čo si ho jedinec zaslúži svojou aktivitou, je Bývanie predovšetkým skôr východiskom než cieľom a bývanie poskytuje ako prvé vo vlastnom domove a v rámci komunity. Až následne sa za pomoci sociálneho poradenstva, zdravotníkov, psychológov apod. zameriava na zlepšenie celkovej životnej situácie jedinca.

Ono je to pekné nájsť si bývanie, samozrejme, kto by nechcel, ale kto ti ostane? S ulicou prerušíš úplne kontakty. Títo ľudia sú to jediní, čo mám. (M, 50)

Musíte mať sakra šťastie na ľudí a motiváciu, vážny dôvod, keď už nájdete prácu a hlavne bývanie, lebo tie kontakty z ulice, to sa všetko preruší, a ak by sa náhodou niečo stalo, už vám nikto nepomôže, nemáte nikoho. (M, 40+) (Špirková 2017, 2019).

Ako to, že ja zas bývam? No hlavne mám kamarátov aj mimo týchto ľudí tu (v útulku / na ulici – pozn. autorky). Oni majú len seba. Ja ich nepotrebujem. (M, 35+)

Housing first usiluje predovšetkým o sociálnu integráciu tým, že umožní tzv. ľuďom bez domova žiť nezávisle v bežných štvrtiach, s bežnými susedskými interakciami. Sociálna integrácia sa zameriava na praktickú a emočnú podporu, ktorá umožňuje svojmu klientovi byť v mnohých ohľadoch súčasťou spoločnosti. Človek potrebuje pocit dôležitosti, sebaúcty, podpory a ľudský kontakt, ktorého zárukou sú rodina, partner či priatelia. Podobne dôležité je, aby si jedinec pripadal ako rešpektovaný člen spoločnosti, bez stigmatizácie susedmi a spoluobčanmi. Navyiac je pre jednotlivca podstatné cítiť sa užitočný, vďaka štruktúrovanej aktivite, ktorá mu dáva zmysel, čo následne zvyšuje jeho pocit spolupatričnosti, sebaúcty a vedomia, že je súčasťou spoločnosti. *Housing first*

program je postavený na predpoklade, že nedostatok pocitu užitočnosti, ako i lásky či uznania a miesta v spoločnosti je pre človeka bez domova rovnako poškodzujúce ako neliečené zdravotné problémy. Existuje veľmi úzka súvislosť medzi sociálnou integráciou a zdravotným stavom. Skúsenosť so stigmatizáciou, izolácia, nedostatočná sebaúcta sú vnímané ako faktory negatívne vplývajúce na duševné i telesné zdravie. Kľúčovým aspektom *Housing first* je preto poskytnutie takého bývania, aby bolo možné zapojenie sa do života komunity, účasť na komunitných udalostiach alebo akciách menšieho rozmeru, ako je napr. nakupovanie v miestnych obchodoch či rozhovor so susedmi. Program takisto zaisťuje emocionálnu podporu v situáciách, keď klient potrebuje pomoc s „kontrolou dverí“, teda pokiaľ bola zraniteľná osoba dlhodobo súčasťou bezdomovského systému, hrozí jej, že by jej bývanie chceli zneužívať ďalšie osoby (Kanioková – Ripka – Snopek 2016: 54–55).

Daný text na základe vyššie spomenutých definícií a vlastných výskumných skúseností poníma takzvaných ľudí bez domova ako relačnú triedu ľudí bez konvenčného bývania, a teda ju vníma ako založenú na vzťahovom koncepte, ktorý spája týchto ľudí predovšetkým solidárnou sociálnou sieťou a až následne prípadnými špecifickými, dominantnou kultúrou stigmatizovanými, stratégiami prežitia. Táto trieda dáva priestor na vlastnú koncepciu domova jednotlivcov, vymedzuje sa s ohľadom na rozdiely v životných situáciách vedúcich k danému stavu, berie v úvahu identitu človeka – vlastnú reflexiu súčasného spôsobu života a prípadnú vôľu ho meniť. Takéto ponímanie nám dovoľuje sústrediť sa na aspekty života jednotlivých ľudí, usúvzťažňovať ho so širším sociokultúrnym poľom a štrukturálnymi silami.

Prevádzka útulku

Spôsob prevádzky útulku a jeho vplyv na tzv. závislosť na sociálnej službe je v ďalších riadkoch nastienený prostredníctvom vyššie spomenutej trialectiky priestorovosti, z nej sú pre daný účel vyčlenené reprezentácia priestoru a priestor reprezentácií. Žitý priestor čitateľ nájde použitý v ďalšej podkapitole ako preukazateľa alternatívneho vnímania závislosti na sociálnej službe.

Reprezentáciou priestoru sú, v tomto prípade, úlohy, ktoré si útulok stanovil v rámci poskytovanej služby. Jedná sa o údaje sprostredkované informačnými letákmi, webovými stránkami, rádiovými či televíznymi rozhovormi a sú pozmenené natoľko, aby neboli vypátrateľné. Mimo poskytovanie uspokojenia základných životných potrieb, ako je hygiena, strava, ošatenie a ošetrovanie, je cieľom útulku podpora a motivácia klientov v riešení ich životnej situácie, pričom dbajú

na individuálnosť každého jedinca a jeho slobodnú voľbu riešenia konkrétnych záležitostí po odporučeniach, návrhoch a upozorneniach o dopadoch možností postupovania sociálnymi pracovníkmi. Ďalej si kladie za cieľ svojou niekoľko hodinovou nepretržitou otváracou dobou a možnosťou zostať v interiéri prispieť k zníženiu zdravotných rizík, ktoré súvisia so životom na ulici, a v neposlednom rade navrátiť svojich klientov do väčšinovej spoločnosti, neprehľbovať ich závislosť na danej službe a naučiť ich preberať zodpovednosť za vlastnú osobu. Na základe spomenutého je dôležité zdôrazniť a brať v úvahu, či osoba vôbec niekedy patrila do väčšinovej spoločnosti, a teda či sa má kam vrátiť, a pýtať sa, prečo inštitúcia vopred predpokladá závislosť na službe a neschopnosť zodpovednosti tak zvaných ľudí bez domova samých za seba (Špirková 2017: 53).

Za priestor reprezentácií považujem priebeh samotnej prevádzky útulku a výpovede jeho klientov, bývalých a potenciálnych klientov i iných takzvaných ľudí bez domova. Útulok funguje na dvoch bazách, a to v rámci denného centra, ktoré sa otvára ráno niekoľko hodín po uzatvorení nocľahárne, s obednou hygienickou niekoľkohodinovou prestávkou, a uzatvára sa niekoľko hodín pred otvorením nocľahárne, ktorá samotná ponúka svoje služby takmer 12 hodín, v závislosti od toho, ako dlhý je prijímací rituál jednotlivých klientov.

Denné centrum so svoju kapacitou niekoľko desiatok miest na sedenie bolo najmä v zimnom období plne obsadené. V doobednej prevádzke prichádzali na posedenie či spánok na lavici alebo pod ňou, teplú sprchu a čaj klienti po nočných brigádnických/pracovných smenách a nepracujúci užívatelia. V poobedných hodinách sa malá časť klientov po hygienickej prestávke nevrátila a nahradili ju osoby, ktoré prichádzali zo skorých ranných brigádnických/pracovných smien. Hodinu po znovuo tvorení centra a teda aj v čase vydávania stravy zdarma bola už kapacita centra naplnená. Ďalší vstup mohol byť uskutočnený iba pri odchode jedinca, osoba za osobu. Takýto stav trval mnohokrát až do večerných zatváracích hodín.

Nocľaháreň prijíma svojich nocľazníkov z dvoch vchodov. Hlavným sa smú dostať na nocľah prednostne osoby, ktoré tam predošlú noc nespali. Zadným vchodom, ktorým sa vstupuje až po príjme z hlavného vchodu, vstupujú tie osoby, ktoré tam predošlú noc prespali, s tým, že prvé vstupujú ženy. Hlavným vchodom teda môžu vstupovať osoby, ktoré na nocľahárni nikdy predtým neboli či ktoré ju nenavštívili určitý čas, čím chce inštitúcia zaistiť, aby sa k sociálnej službe dostal i ten, pre koho je jeho tzv. bezdomovská situácia novým stavom. Toto nastavenie je však výhodné i pre tak zvaných obdenkárov (emický pojem) – teda osôb, ktoré si každú druhú noc nájdu nocľazisko v inej inštitúcii, aby

mohli byť v útulku opäť prijatí prednostne a s istotou voľnej postele, teda istá noc v teple, menej, či takmer žiadne čakanie v exteriéri budovy, prípadne možnosť vybrať si posteľ.

Tak je nastavený systém. Každá služba si myslí, že ten ich spôsob pomoci je ten správny. Ale navzájom nespolupracujú. Nemôžete ľuďom zazlievať, že to robia. Len využívajú systém. Nerobia nič nelegálne. (M, 45)

Oficiálnym pravidlom je „kto skôr príde, ten spí.“ Čím viac osôb sa však prijíma z hlavného vchodu, tým menej osôb sa prijme z vchodu zadného. Kým však pred hlavný vchod stačí prísť v daný čas, na vchod zadný je nutné si počkať i niekoľko hodín. Zatiaľ čo z hlavného vchodu sa príjmu zaručene všetky osoby, zo zadného to tak s príslubom istoty byť nemusí.

Takže ako to mám spraviť? Dnes je pondelok a ja mám v stredu ráno pohovor do práce, potrebujem sa predtým poriadne v klude vyspať. Keď pôjdem spať dnes, keďže som tu doteraz nebola, dostanem sa dnu prednostne a určite, hej? Ale ak budem dnes spať, zajtra musím ísť zozadu a to už nie je isté, či mi ostane posteľ? Neviete mi to sľúbiť. Tak ja dnes ešte ostanem spať von a prídem zajtra. (Ž, 45)

Aj to je dôvod, prečo klienti začínajú čakať na nocľaháreň pred zadnou bránou niekoľko hodín vopred a sú vystavovaní rôznym poryvom počasia, niekedy aj po dobu štyroch a viac hodín, čo im však stále nezabezpečuje miesto na spánok. Jednak z dôvodu prednostného vstupu a na druhej strane kvôli kontrole vstupu zadným vchodom stabilnou klientelou.

Oni (klienti, pozn. autorky) si tam sami (pred nocľahárňou, pozn. autorky) vyberajú, kto kedy pôjde dnu. (M, 45+)

Akože už nie je miesto? Veď my tu čakáme od začiatku. Oni sa všetci predbehli. (M, 55+)

Tak na čo to bolo dobré, zabiť tu pol dňa, keď oni si aj tak robia, čo chcú? (M, 60) (Špirková 2017: 55)

Nocľaháreň má za cieľ poskytnúť posteľ aj tzv. pracujúcim. Jedná sa o lôžka pridelené konkrétnym osobám bez domova na základe ich pracovnej zmluvy, buď to zadarmo na jeden mesiac do príjmu prvej výplaty, vďaka projektu, ktorého prvotným zámerom je zabezpečiť strechu nad hlavou, alebo za klasický

poplatok. Tieto lôžka sú však obmedzené svojim nízkym počtom. Ostatní „nevynvolení“ pracujúci môžu byť v tomto prípade istým spôsobom znevýhodňovaní, nakoľko ich pracovná doba im nemusí dovoľovať tráviť celé hodiny čakaním pred nocľahárňou a musia hľadať alternatívne riešenia.

Možnosť upratovať útulok pre klientov má svoje výhody ako možnosť ostať v jeho interiéri i počas jeho uzatvorenia, balíčky s jedlom a kávu. Je badateľné, že napriek stanovám, ktoré odporúčajú meniť upratovačov, aby nevznikol návyk na tieto výhody, pravidelne sa v nich opakuje niekoľko tých istých osôb. Snaha pracovníkov v sociálnych službách zabezpečiť ich zmenu a prístup k výhodám pre kohokoľvek z klientov útulku je však márna, nakoľko pôvodná zostava sa s novou vždy „dokáže dohodnúť“.

Už je obsadené? A kým? Kam šiel? (Ž, 25)

Z vyššie uvedeného je citelné, že napriek mnohým svojim pozitívnym účelom, spôsob organizácie konkrétneho útulku núti, i keď pravdepodobne nevedome, či nechcene a najmä v protiklade ku svojim zásadám, svojich klientov venovať mu množstvo času, ktorý by mohli venovať iným aktivitám, pokiaľ chcú jeho ponúkané služby využívať, a umožňuje určitým spôsobom svojim klientom zasahovať do jeho prevádzky a určovať niektoré z pravidiel vstupu a využívania jeho služieb. Niektorí z dlhoročných klientov si uzurpujú nárok na moc a majú snahu ju uplatňovať voči tým, ktorí služby doteraz nevyužívali, či ich využívali kratšiu dobu. To, čo sa môže navonok javiť ako všetkými stranami neželaná závislosť na službe, však môže mať svoje zázemie v inom fenoméne a to vo vytváraní a ochrane alternatívneho domova (Špirková 2017: 56).

Alternatívny domov

Nasledujúce riadky zavŕšia trialektiku priestorovosti žitým priestorom, ktorým budú popisované každodenné pracovné/terénne skúsenosti, zážitky a výpovede jednotlivých klientov. Ich cieľom je popísať vytváranie esenciálneho alternatívneho domova v sociálnej službe útulku, ktorý je väčšinovou spoločnosťou a sociálnymi službami považovaný za závislosť na danej službe.

Kde inde by boli? (Ž, 35)

Otázka vedúca od idey reprodukcie tzv. bezdomovstva a závislosti na službe útulku k téme konštrukcie alternatívneho domova. Nedá sa poprieť, že v danom

útulku každodenne vídať tie isté tváre. Nie je len miestom, kde sa dajú uspokojiť základné životné potreby, ale i miestom, kde sa vďaka dlhým otváracím hodinám v zimnom období (december až marec) dá v bezpečí a teple družiť v solidárnej sociálnej sieti mimo zrak verejnosti či verejných činiteľov, bez pocífovania stigmatizácie, reštrikcie, či nevyhnutnosti používať stigmatizované techniky obživy.

Je to možno ako ísť po slepej koľaji. Viete, že je slepá, ale prečo by ste mali ísť drezinou, keď môžete ísť prvou triedou. (M, 45+)

Za ľuďmi sem chodím. (M, 25+)

Badateľné rozdiely medzi priestorom reprezentácií a žitým priestorom sú naleziteľné v otázke dôvery. Všetci informátori sa zhodujú vo výpovediach, podľa ktorých sa v útulku nemožno na nikoho spoľahnúť a každý je v ňom sám za seba.

Môžem sa spoľahnúť iba na seba. To nejde pol na pol. Niekomu dôverovať, niekomu nie. Tak som si vybral. Vždy, keď som sa spoľahol na iného, tak som na to doplatil, prestal som dávať pozor a vtedy mi vždy niečo zmizlo, keď som prestal vnímať, že prišiel niekto iný. (M, 45+)

Tu sa nedá nikomu veriť. (M, 50+)

Ja sa môžem spoľahnúť len sama na seba. (Ž, 50+) (Špirková 2017: 48)

Keď však upriamime pozornosť na každodenné praktiky, je možné si všimnúť, že určitý druh dôvery v útulku existuje, a to najmä, čo sa týka zverovania osobných vecí do rúk iných klientov. Počas hygienických prestávok a po uzavretí denného centra môžu ostať vždy klienti, ktorí útulok upratovali, v jeho interiéri, kým nedôjde k prijímaniu klientov na nocľaháreň. Práve u týchto klientov, si ostatní, ktorí musia útulok opustiť, zvyknú nechať svoje tašky či ruksaky s osobnými vecami.

Ale veď ja by som aj šla von, ale pozri, čo tu mám. Všetko mi tu nechali. (Ž, 50)

Takisto klienti, ktorí čakajú na nocľaháreň v exteriéri útulku, strážia veci iných, poprípade im „držia miesto“, aby sa dostali na nocľah aj v prípade väčšieho množstva záujemcov.

Aha, no jasné, už mi volá, že otvárajú nocľah. Aj keď ma to mrzí, musím bežať. Drží mi fleka. (M, 45+)

Napriek tomu, že to nikto z nich neprizná, poprípade prizná dôveru len voči pracovníkom v sociálnych službách, zverujú si vzájomne do rúk nielen materiálne veci, ale i možnosť dostať sa na nocľaháreň a k strave pre pracujúcich mimo útulok, sprostredkovávanie pracovných príležitostí, akcie pre tak zvaných ľudí bez domova, ale i svoj spánok a bezpečie v jednej miestnosti a budove s ďalšími niekoľkými desiatkami žien a mužov.

Zdôraznený si zaslúži byť i rozdiel medzi prejavovaním rešpektu, jeho pociťovaním a vyžadovaním. Z výpovedí informátorov – klientov útulku vyplýva, že akékoľvek nadradovanie nad ostatných je zavrnutiahodné, nie je naň dôvod ani právo, všetci by mali „byť na jednej lodi“, vzájomne si rovní a slušní k sebe navzájom. Prejavovanie rešpektu, respektívne prispôsobenie sa tým, ktorí si rešpekt vydobývajú či sa snažia uplatniť svoju moc, považujú viac za upokojenie situácie, aktivitu s cieľom zabezpečiť v útulku pokoj, než za prejav skutočne pociťovaného rešpektu.

Starousadlíci dávajú tvrdo najavo, že ste noví. A aj vtedy, keď vidia, že medzi nich nechceš. (Ž, 40+)

Keď si nová, dávajú si pozor na votrelcov, testujú ľudí. Príde a: ‚Tu sedí Maruška!‘ Nesmieš sa dať. (Ž, 30+)

Čo sa tvária, že sú najväčší králi, keď sem chodia toľko rokov?! (M, 55)

‚Ja som tu štyri roky, ja som tu päť rokov,‘ no a čo ja s tým mám. Aj ja som tu bola štyri roky a potom tri roky nie a som tu zas druhý rok. (Ž, 55+)

Vydobýjanie si rešpektu je možno vnímať ako zabezpečovanie ochrany a dodržiavania pravidiel stanovených v prostredí, ktoré stabilným klientom poskytuje pocit spolupatričnosti i fyzické bezpečie, a teda nemôže byť narušené (Špirková 2017: 49–50).

Komunita poskytuje svojim členom silný pocit spolupatričnosti. Je pritom nepodstatné, či tento pocit vychádza z fyzickej blízkosti, či zo spoločných záujmov, z etnickej alebo rasovej príbuznosti, zo spoločných hodnôt a preferencií, a tiež profesionálnej špecializácie, alebo zo zdieľaných zážitkov (Keller 2013: 37).

Tu sú ľudia, čo ma vyhrabali z tých najhlbších sračiek, keď som sa chcel zabiť. Neopustím ich. Sme v tom spolu. (M, 35+)

Veď ja sem chodím už toľko rokov, že tu aj sociálne beriem ako rodinu. Si si nevšimla, že ich (personál útulku, pozn. autorky) volám mami? (Ž, 25)

Čo to kecáš (v rozhovore s iným, nie stabilným, klientom, pozn. autorky), ty tu nemáš čo hovoriť, ja som tu doma! (M, 25+) (Špirková 2017: 56–57)

Zo psychologického hľadiska je pre tzv. ľudí bez domova najpodstatnejšia strata zázemia, istoty a bezpečia domova a zdieľania života s blízkymi ľuďmi (Vágnerová – Csémy – Marek 2013: 9). Útulok v pravom slova zmysle poskytuje úkryt a najmä pocit spolupatričnosti osobám, ktoré by osamote a s dlhmi, prípadne exekúciami, nemali dostatočný finančný kapitál na nájdenie si adekvátneho stabilného bývania; osobám, ktoré majú rozvrátené rodinné, priateľské či partnerské vzťahy a nemajú sa kam, respektíve ku komu vrátiť; osobám, ktorých nové zázemie v sociálnych vzťahoch je natoľko silné, že by ho nedokázali opustiť, aj keď majú alternatívne možnosti existencie (Špirková 2017: 58). Dané výpovede vnímam ako dôkaz možnosti, že na povrchu sa prejavujúca a sociálnymi pracovníkmi neželaná závislosť na sociálnej službe útulku je prejavom vzniku esenciálneho alternatívneho domova a teda najmä sociálnych väzieb medzi takzvanými ľuďmi bez domova.

Záver

Daná štúdia mala za cieľ prezentovať vymedzenie takzvaných ľudí bez domova a poskytnúť alternatívny náhľad na závislosť na sociálnej službe vďaka 24mesačnému terénnemu výskumu v jednom z českých nízkoprahových denných centier a nocľahárni. Takzvaných ľudí bez domova tento text definuje v rámci relačnej triedy ľudí bez konvenčného bývania. Teda na základe vzťahového konceptu, ktorý spája týchto ľudí predovšetkým solidárnou sociálnou sieťou, ktorá im poskytuje adaptačný mechanizmus prežitia v nepriaznivej životnej situácii. Zároveň je však prekážkou v možnej integrácii do väčšinovej spoločnosti.

Útulok slúži na motiváciu a podporu klientov v ich snahe riešiť svoju stávajúcu nepriaznivú sociálnu situáciu poskytnutím základného ambulantného ošetrovania, podmienok pre osobnú hygienu, poskytnutím ošatenia a stravy, prehlbovaním schopnosti uplatňovať svoje práva a sprostredkovaním kontaktu s nadväznými službami v rámci sociálneho poradenstva. Vedenie útulku i sociálne služby vo všeobecnosti predpokladajú automaticky u svojich klientov vznik závislosti na službe, nezodpovednosť za vlastné konanie a nesamostatnosť v riešení svojej životnej situácie. V protiklade k svojmu účelu však núti spôsob prevádzky útulku svojich klientov, v prípade, že chcú jeho služby využívať, venovať mu množstvo času, ktoré by bolo možné využiť iným spôsobom.

Takisto im dovoľuje zasahovať do organizácie a určovať poradie klientov pri vstupe či využívaní jednotlivých služieb. Nárokovanie si moci stabilnými klientmi útulku, snaha uplatňovať ju voči „menej skúseným“, vydobýjanie si rešpektu, svojho miesta či času stráveného v útulku sa môže javiť sociálnym službám ako závislosť na ich poskytovanej službe. Táto štúdia však dané navonok negatívne sa prejavujúce správanie vníma ako zabezpečovanie bezpečia, nemennej atmosféry a dodržiavania pravidiel určených v prostredí, ktoré môžu tzv. ľudia bez domova vnímať ako svoj esenciálny alternatívny domov. Pozitívny vplyv sociálnej opory pochádza z vedomia jedinca, že má niekoho, kto mu je pripravený pomôcť, a to vytvára pocit sociálnej istoty (Vágnerová – Csémy – Marek 2013: 51). Tzv. ľudia bez domova ako jednotlivci však o svoju sociálnu oporu z radov iných tzv. ľudí bez domova po prechode „z ulice“ do stabilného bývania prichádzajú. Voči takýmto následkom bojuje program na ukončovanie bezdomovstva *Housing First* aktívnym zapájaním novo ubytovaných do komunity svojho okolia.

Relačný koncept tzv. bezdomovstva a tvorba esenciálneho alternatívneho domova podložená množstvom výpovedí informátorov a odborníkov z radov sociálnych antropológov a sociológov podporuje zmeny v poskytovaní sociálnej služby útulku pre tzv. ľudí bez domova, azylových domov či denných centier, a to v rámci interakcie klientov s majoritnou spoločnosťou. Daný problém predstavuje zatiaľ v nízkoprahových službách, narozdiel od programu *Housing First*, nevyriešenú výzvu.

Táto výzva efektívnej simulácie interakcie medzi takzvanými ľuďmi bez domova a zástupcami väčšinovej spoločnosti tak, aby viedla k tvorbe nových autentických vzťahov, bude predmetom ďalších výskumov. Predpokladaným a žiadaným následkom je vznik nových sociálnych väzieb, a teda sociálnej opory pre takzvaných ľudí bez domova po prechode do stabilného bývania a ich postupná destigmatizácia v optike majoritnej spoločnosti.

Veronika Špírková absolvovala v roku 2017 štúdium etnológie na Ústave etnologie Filozofickej fakulty UK v Prahe a v súčasnosti je študentkou jeho doktorandského programu. V popredí jej bádateľského záujmu stoja sociálne a kultúrne elementy súvisiace s fenoménom bezdomovstva. Kontakt: veronika.spirkova@gmail.com

Použitá literatura

- Aranguiz, Marcela. 2006. „Les pouvoirs urbains et la prise en charge des vagabonds à Montréal. Le cas du refuge municipal Meurling (1914–1929).“ *Déviance et Sociétés* 9, 2006, 2: 181–199.
- Arapoglou, Vassilis – Gounis, Kostas – Siatitsa, Dimitra. 2015. „Revisiting the Concept of Shelterisation. Insights from Athens, Greece.“ *European Journal of Homelessness* 9, 2015, 2: 137–157.
- Bernard, H. Russell. 2011. *Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approaches*, Lanham: AltaMira.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Burzová, Petra. 2010. *Slovak Nation, Nationalism and Nationing. Beyond Groupism with Groups*. Rkp disertační práce. Plzeň: Západočeská univerzita.
- Cresswell, Tim. 2004. *Place. A Short Introduction*. Malden: Blackwell.
- DeWalt, M. Kathleen. – DeWalt, R. Billie. 2011. *Participant Observation. A Guide for Fieldworkers*. Lanham: AltaMira.
- Dordick, Gwendolyn. 1996. „More than Refuge. The Social World of a Homeless Shelter.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 24, 1996, 4: 373–404.
- Emirbayer, Mustafa – Goodwin, Jeff. 1996. „Symbols, Positions, Objects. Toward a New Theory of Revolutions and Collective Action.“ *History & Theory* 35, 1996, 3: 358.
- Emirbayer, Mustafa. 1997. „Manifesto for a Relational Sociology.“ *American Journal of Sociology* 103, 1997, 2: 281–317.
- Feantsa. 2005. *Evropská typologie bezdomovství a vyloučení z bydlení v prostředí ČR*. Dostupné z <http://www.feantsa.org/spip.php?article120&lang=en> [cit. 2017-06-01].
- Finch, Janet. 1987. „The Vignette Technique in Survey Research.“ *Sociology* 21, 1987: 105–114.
- Goffman, Erving. 1961. „On the Characteristics of Total Institutions. Staff-inmate Relations.“ Pp. 68–106 in Donald R. Cressey (ed.): *The Prison. Studies in Institutional Organization and Change*. New York: Holt, Rineheart and Winston.
- Gounis, Kostas. 1992. „The Manufacture of Dependency. Shelterization Revisited.“ *New England Journal of Public Policy* 8, 1992: 685–693.
- Gregová, Lucia. 2014. „Metóda Focus Groups v kvalitatívnom výskume.“ Pp. 140–144 in *Kvantitatívne a kvalitatívne výskumné stratégie*. Prešov: Prešovská univerzita.
- Grunberg, Jeffrey – Eagle, Paula F. 1990. „Shelterization. How the Homeless Adapt to Shelter Living.“ *Hospital and Community Psychiatry* 41, 1990, 5: 521–525.
- Hejnal, Ondřej. 2012. „Antropologův den mezi ‚klienty represe‘. Zúčastněné pozorování bezdomovců ve středně velkém městě.“ *AntropoWebzin* 8, 2012: 141–152.
- Hejnal, Ondřej. 2013. „Hilton jako ‚fekální dvůr‘. Socioprostorové aspekty bezdomovectví.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 49, 2013: 241–267.
- Hejnal, Ondřej. 2014. „Naše ruiny jsou našim domovem. Bezdomovci, domov a sociální organizace.“ *Sociální studia* 2014, 4: 33–49.
- Holpuch, Petr. 2009. *Bezdomovectví jako způsob života*. Rkp. diplomové práce. Praha: Fakulta sociálních věd UK.
- Hurtubise, Roch. 2009. „Aide alimentaire et pauvreté. Vers de nouvelles formes de priorisation des clientèles et des interventions.“ Pp. 349–359 in Danielle Laberge (ed.): *L'errance urbaine*, Paris: MultiMondes.

- Hurtubise, Roch – Babin, Pierre Olivier – Grimard, Carolyne. 2009. „Shelters for the Homeless. Learning from Research.“ Pp. 42–66 in J. David Hulchanski – Philippa Campsie – Shirley Chau – Stephen Hwang – Emily Paradis (eds.): *Finding Home. Policy Options for Addressing Homelessness in Canada* (e-book), Chapter 1.2. Toronto: University of Toronto.
- Johnsen, Sarah – Cloke, Paul – May, Jon. 2005. „Day Centers for Homeless People. Spaces of Care or Fear?“ *Social and Cultural Geography* 6, 2005, 6: 787–810.
- Kanioková, Miriam – Ripka, Štěpán – Snopek, Jan. 2016. *Ukončování bytové nouze rodin a jednotlivců. Východiska, zahraniční praxe, doporučení a strategie*. Brno: Platforma pro sociální bydlení.
- Keller, Jan. 2013. *Posvícení bezdomovců. Úvod do sociologie domova*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Wiley + Blackwell.
- Low, Setha M. 2000. *On the Plaza. The Politics of Public Space and Culture*. Austin: University of Texas Press.
- Lupták, Lubomír. 2011. *Bezpečnostný diskurz v SR. Lokalizácie ne(o)liberálneho vládnutia v postsovietskom Barbaricu*. Rkp. disertační práce. Plzeň: Západočeská univerzita.
- Marcus, Anthony. 2003. „Shelterization Revisited. Some Methodological Dangers of Institutional Studies of the Homeless, Society for Applied Anthropology.“ *Human Organization* 62, 2003, 2: 134–142.
- Soja, Edward. 1999. „Thirdspace. Expanding the Scope of the Geographical Imagination.“ Pp. 206–278 in Doreen Massey – John Allen – Phil Sarre (eds.): *Human Geography Today*. Cambridge: Polity.
- Špírková, Veronika. 2017. *Útulok pre bezdomovcov*. Rkp. diplomové práce. Praha: Filozofická fakulta UK.
- Spradley, James P. 1980. *Participant Observation*. Wadsworth: Cengage Learning.
- Toušek, Ladislav. 2009. „Problematika vytváření relačních dat. Příklad analýzy sociálních sítí bezdomovců.“ *AntropoWebzin* 2009, 2–3: 35–41.
- Toušek, Ladislav. 2012. „Vybrané aspekty metodologie aplikované antropologie.“ Pp. 25–106 in Tomáš Hirt a kol. (ed.): *Vybrané kapitoly z aplikované sociální antropologie*. Plzeň: Západočeská univerzita.
- Toušek, Ladislav. 2013. *Prostor, transgrese a bezdomovectví*. Rkp. disertační práce. Plzeň: Západočeská univerzita.
- Vágnerová, Marie – Csémy, Ladislav – Marek, Jakub. 2013. *Bezdomovectví jako alternativní existence mladých lidí*. Praha: Karolinum.
- Vašát, Petr. 2012. „Mezi rezistencí a adaptací. Každodenní praxe třídy nejchudších.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48, 2012: 247–282.
- Vašát, Petr. 2013. „Jsme na jedné lodi. Morálka a ekonomika v prostředí třídy nejchudších.“ *Český lid*. 100, 2013, 4: 427–448.
- Vašát, Petr. 2014. „Předevčirem, nebo kdy to bylo? Temporalizace třídy nejchudších.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 50, 2014, 1: 57–82.
- Vávra, Martin. 2013. „Jak vnímáme lidi bez domova? Postoje, názory, aktivity veřejnosti.“ *Fórum sociální politiky* 7, 2013, 5: 13–20.

